

TÜSKÉS ANNA

„én magam is átváltozom, mint a versei, szavakká, mondatokká,
csönddé”

Nemes Nagy Ágnes francia levelesládájából*

Nemes Nagy Ágnes külföldi kapcsolatait, utazásait alapvetően meghatározta a Baár-Madas Református Leánygimnáziumban osztályfőnökétől, Korondyné Bodolay Erzsébettől¹ magas szinten elsajátított német és francia nyelvtudása. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában található iratok (RL A/15) számos adattal szolgálnak Nemes Nagy idegen nyelvtanulmányairól, és azt is tanúsítják, hogy korán nyilvánosság elé lépett verseivel. A félig bennlakó diáklány a délelőtti gimnáziumi órák után az internátusban további francia képzésben részesült.² A szigorú tanárnő nemcsak francia nyelvet, hanem irodalmat is tanított diákjainak. Nemes Nagy évtizedek múlva is szívesen emlékezett, hogy társaival színre vitték Edmond Rostand *Cyrano de Bergerac* színművét francia nyelven, amelyben ő alakította a címszereplőt. Minden szerepet lány játszott; Nemes Nagy vett magának egy műorrot, de nagyon nevelésesnek tartották benne, és végül a saját orrával játszotta el *Cyranót*.

Nemes Nagy kitűnő tanulmányi eredménnyel végzett, részt vett az ifjúsági Önképzőkör tevékenységében és a bibliakörben (a VIII. évfolyamban titkári tisztséget is viselt).³ Az 1939. május 13-án tartott kecskeméti bemutató ötödik programpontja: „Nemes Nagy Ágnes VIII. b. osztályos tanuló költeményeiből felolvasott Bierel Ágnes VIII.a osztályos tanuló.”⁴ Az érettségi vizsgálati jegyzőkönyvek szerint kitüntetéssel tett vizsgát, azaz minden tárgyból jelest kapott: írásbelizett magyar irodalomból, német és francia és latin nyelvből, szóbelizett magyar, német, történelem, mennyiségtan,

* A kutatást az NKFIH PD 120947 posztdoktori ösztöndíj keretében végeztem.

¹ Dr. Korondi Oszvaldné Bodolay Erzsébet (sz.: Pécs, 1904. júl. 31.) a Pázmány Péter Tudományegyetemen német-francia középiskolai tanári diplomát szerzett 1930-ban. 1930-tól tanított a Baár-Madas gimnáziumban (RL A/15 159 Tanárok minősítési lapjai). Nemes Nagy visszaemlékezése a Baár-Madas gimnáziumban töltött éveire: NEMES NAGY Ágnes, *Látkép, gesztenyefával: Esszék*, Bp., Magvető, 1987, 28–38; *A Budapesti Baár-Madas Református Leánynevelőintézet Gimnáziumának évkönyve az 1938–39. iskolai évről*, közzétette JÉKELY Lajos igazgató, Bp., 1939 (a továbbiakban: *Évkönyv*).

² *Évkönyv*, i. m., 1939, 99.

³ *Évkönyv*, i. m., 1939, 40, 42. Év végi bizonyítványában minden tárgyból jeles, kivéve mennyiség- és mértanból jó. Nemes Nagy bibliaköri dolgozata: 1935 tavaszán Lukács ev. 2,36–39 szakaszról (Anna prófétaasszony várakozásáról), RL A/15 161 Bibliaköri jegyzőkönyv 1923–1938.

⁴ *Évkönyv*, i. m., 1939, 32.

természettan és latin tárgyakból.⁵ A június 19-i (26.) tanári értekezlet jegyzőkönyve arról tudósít, hogy Nemes Nagy számos jutalmat kapott: Némethy Károly ösztöndíj-alapjából 25 P[engő]; „Décsey Lajos-alap kamataiból a bennlakó növendékek közül a modern nyelvekből tanúsított szép előmeneteléért” 8 P[engő] 43 fillér; adomány jutalomra a jutalmazási alapból 10 P[engő]; a Bibliakörben kifejtett buzgó munkálkodásért könyvjutalom; az Önképzőköri pályázatok eredménye: „eredeti verséért 10 P[engő]”; „dicséretben részesül eredeti verseiért”; „Internátusban tanúsított példás magaviselet jutalmául könyvet kap”.⁶

1. Kutatástörténet, célkitűzések

Külföldi utazásairól viszonylag eddig is sokat tudott a kutatás. 1947 őszétől 1948 augusztusáig ösztöndíjjal a Római Magyar Akadémián, illetve Párizsban tartózkodott tanulmányúton. Buda Attila közölte ennek az utazásnak a levelezését.⁷ 1962-től több alkalommal járt külföldi felolvasóesteken és nemzetközi író-költő találkozókon Belgiumban, Franciaországban folyamatosan jelennek meg verseinek előbb francia, majd angol fordításai.⁸ Nemes Nagy szinte kizárólag francia nyelven kommunikált külföldi írókkal-költőkkel, csak az 1979-es négyhónapi iowai (USA) tartózkodása előtt egy évvel mélyült el az angol nyelvtanulásban, hogy részt vegyen az egyetem nemzetközi írótáborában. 1977-es brüsszeli és 1979-es amerikai naplóját Dobás Kata és Buda Attila adta közre a kéziratok alapján.⁹ Lengyel Balázs leveleskönyvéből is következtetni lehet jó néhány francia költővel, íróval – például Paul Chaulot-val és Eugène Guillevic-vel – való ismeretségére, e gyakran több évtizedes szakmai kapcsolatok és barátságok természete azonban a most elemzendő levelekben tárul fel teljes mélységében.¹⁰ Forrásközlő tanulmányom célja a költő francia és frankofón kapcsolatainak

⁵ Érettségi feladatok (RL A/15 291): írásbeli: magyar: Az ember küzdelmei Madách Imre Az ember tragédiája c. műben; német: fordítás magyarról németre: Magyar munkások Németországban – Töredék egy naplóból; francia: fordítás magyarról franciára: Roger Martin du Gard: Les Thibault c. könyve után Párizs 1914-ben a mozgósítás napján; latin: fordítás latinról magyarra: Plinius ad C. Plinium Maximum (VIII.24). Szóbeli: magyar: 1. A magyar nyelvű irodalom kezdetei, nyelvműveink, jelentőségük, 2. Ady istenes versei; német: 1. Heine: Reisebilder, 2. Goethes Lyrik; történelem: 1. Széchenyi konzervatív reformrendszere, 2. Magyarország és Ausztria történeti és közjogi viszonya. Megjegyzés: „1940. dec. 11-én a görög nyelvből kiegészítő érettségi vizsgát tett jó eredménnyel.”

⁶ A 26. tanári értekezlet jegyzőkönyvén (RL A/150 96) túl az *Évkönyv*, i. m., 1939, 50–52. is közli a jutalmak egy részét.

⁷ BUDA Attila, „Szorong a szívben a világ”: Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs itáliai, valamint franciaországi levelezése 1947–48-ból = *Tárguló körök: Tanulmányok, dokumentumok az Újholdról és utókoráról*, szerk. BUDA Attila, Bp., Ráció, 2014, 199–326.

⁸ Nemes Nagy Ágnes néhány versének idegen nyelvű fordításai: ZIMÁNÉ LENGYEL Vera, *Nemes Nagy Ágnes válogatott bibliográfiája*, Bp., Új Kilátó, 1995.

⁹ „...mi szépség volt s csoda”: *Az Újhold folyóirat köre: Tanulmányok és szövegközlések*, szerk. BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, Bp., Ráció, 2015, 151–175, 176–310.

¹⁰ *Újhold és régi mesterek: Lengyel Balázs leveleskönyve*, szerk. BUDA Attila, Bp., Enciklopédia, 1999.

vizsgálata a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött levelezése tükrében.¹¹ Mi újat mondhatnak ezek a levelek az úti naplókhoz képest? Bemutatják mindazt a szervező munkát, ami egy-egy utazást megelőzött, és tájékoztatnak az utazás határsairól azok szemszögéből, akikkel Nemes Nagy az útja során megismerkedett vagy újra találkozott. Számos irodalom- és fordítástörténeti adattal gazdagodik a levelek olvasója, elemzője.

2. A francia és frankofón kapcsolatok

2. 1. Az 1930-as és 1940-es évek

A feltárt levelek és levélfogalmazványok 1939 és 1991 között keletkeztek. Néhány esetben nem azonosítható a levélíró személye, mint például az első két levél esetében, amely 1939 nyarán–őszén keletkezett (PIM V.5866/416/15, 16). Ezek egy Raymond nevű, Nemes Nagy Ágnesnél öt évvel idősebb francia fiatalember szerelmes levelei az éppen érettségizett Ágneshez, akinek még a keresztnévét sem tudja először helyesen leírni (Ági helyett „Agy”). Pillanatnyilag ismeretlen, hogyan és miért járt Budapesten – a Baár-Madas Gimnázium iratai nem említenek ilyen nevű külföldi vendéget.¹² Annyi derül ki róla a második leveléből, hogy Lyonban él, unokatestvérei pedig Lotaringiában. Budapestről müncheni átszállással utazott haza:

J'étais juste sur la frontière et les bruits de guerre y étaient plus terribles que partout – et je songeais à ce que nous disions de la guerre il y a peu de temps encore – et pourtant je me suis arrêté une journée à Munich (München) (malgré moi, par suite d'un retard des trains allemands) et j'ai été accueilli là-bas avec beaucoup de sympathie ; je n'ai pas caché que j'étais français et je n'ai vu aucun geste, aucune expression, aucun visage qui m'empêchât de me croire au milieu d'amis – alors ? Heureusement tout semble s'apaiser provisoirement du moins (si je dis heureusement ce n'est pas que j'aie eu peur pour ma petite personne toute seule, croyez-le bien, Agi).¹³

¹¹ Köszönöm Buda Attila biztatását, valamint Komáromi Csaba és Kemény Aranka segítségét a levelek és hanganyagok kutatásában.

¹² „Jöttek franciák, németek, csináltak velünk lélektani tesztet, extra mozgásművészetet, fejenállást, borsószámlálást, mindig volt valami szenzáció” NEMES NAGY Ágnes, *Látkép, gesztenyefával*, i. m., 30. A Baár-Madas 1938–1939-es évkönyvében, amely említi az iskolai nagyobb rendezvényeket, kirándulásokat, eseményeket, nem található utalás Raymond nevű fiatalemberre. A tanári értekezletek jegyzőkönyvei (RL 15/A 96) két külföldi vendéget említenek 1939 tavaszán: James Black moderátor Skóciából március 17-én (16. jegyzőkönyv, fotók is a 167. csomóban), Gurrey egyetemi tanár Londonból áprilisban (18. jegyzőkönyv). Az utóbbi látogató Percival Gurrey (1890–1980) angol mint idegen nyelv tanára a University of London Institute of Educationben, a második világháború előtti években sokat utazott Európában a British Council képviselőjeként, hogy az angol nyelvtanítás fontosságát terjessze. *Teaching English as a Foreign Language, 1936–1961: Foundations of ELT, Vol. I., Selected papers*, ed. by Richard C. SMITH, Abingdon, Routledge, 2005, lxxviii–lxxx.

¹³ Éppen a határon voltam, és a háború zajai szörnyűbbek voltak, mint máshol – és arra gondoltam, mit beszélünk a háborúról még nem sokkal ezelőtt – és mégis megálltam egy napra Münchenben (akaratom ellenére, a német vonatok késése miatt), és sok szimpátiával fogadtak; nem hallgattam el, hogy francia

Azt is megtudjuk a levélből, hogy elutazása előtt Alain-Fournier *Le Grand Meaulnes* (Az ismeretlen birtok) című regényét¹⁴ ajándékozta „Agi”-nak, és tervezte elküldeni neki Paul Valéry néhány tanulmányát.¹⁵

Időrendben a harmadik és a negyedik dokumentum 1946–1947-ből származik: a Franciaország Fiatal Művészei (Jeunesse Artistique de France) elnevezésű, 1943-ban alapított szervezet elnöke, Paul Bordry levele Nemes Nagyhoz (PIM V.5866/189) és annak válaszfogalmazványa (PIM V.5866/56/2). Bordry Lelkes István, a párizsi Magyar Intézet igazgatója (1946–1949) bízgatására küldte el több magyar írónak és irodalomtörténésznek a magyarországi irodalmi életre vonatkozó kérdéseit, amelyet egy irodalmi rádióműsorhoz akart felhasználni. Hasonló érdeklődő levelet küldött Bóka Lászlónak, Képes Gézáknak, Vas Istvánnak, és kéri Nemes Nagyot, hogy a levélhez mellékelte küldeményt juttassa el Weöres Sándornak. Bordry ebben az időben nemcsak a magyar irodalmi életre volt kíváncsi, hanem az amerikaira is, hasonló kérdéseket intézett például Robinson Jeffers amerikai költőhöz.¹⁶ Az 1946. december végén kapott levélre Nemes Nagy másfél hónappal később írt válaszfogalmazványt, amelyben bemutatja az Újhold folyóirat körét:

Vu, qu'il s'agit de la littérature vivante, c'est tout naturel (et surtout après une telle guerre) qu'il nous faut parler tout particulièrement des disputes. Ce sont les mêmes discussions, qui sont actuellement en cours dans toute l'Europe, entre marxisme et existentialisme, réalisme et surréalisme, entre écoles et sectes idéalistes et matérialistes. La jeunesse proprement dite a deux <écoles> revues, autour desquelles ces débats se cristallisent: c'est le Valóság (Réalité), périodique des jeunes marxistes, de caractère politique ou plutôt sociologique (dont le rédacteur est M. Márkus...), et le Újhold (Nouvelle Lune), rédigée par mon mari, L.B. [...] critique, essayiste. Puisque vous vous intéressez surtout aux écrivains, je vous en présente quelques jeunes (entre 20-30 ans), groupé autour de la « Nouvelle Lune ».

Georges Somlyó, [...], actuellement à Paris, poète, critique, choisissant des formes difficiles, compliquées à l'extrême, toujours en recherche passionnée de la vérité, traducteur et disciple de Valéry – et des marxistes.

Jean Pil[inszky], poète passionné et ascétique, qui <nous semble maintenant d'avoir une période féconde> semble se développer vers des hauteurs éblouissantes – le porteur du prix Baumgarten 1946 (le plus grand prix litt. en Hongrie).

Georges Rába, poète fin, élégant, poésie harmonieuse, philologue cultivé. Georges Végh, poète, notre « éternel adolescent », d'une verve, d'un humour farouche, en constante révolte contre la société et soi-même, <...> et tout cela dans les dormes on ne peut plus harmonieuses, équilibrées.

vagyok, és egyetlen gesztusból vagy kifejezésből sem láttam, hogy ne lennék barátok között – akkor? Szerencsére minden lecsendesedni tűnik, legalábbis átmenetileg (ha azt mondom szerencsére, az nem azért van, mert féltettem a kis személyemet, higgyen nekem, Ági). [A leveleket a tanulmányban eredeti nyelven idézem, a lábjegyzetekben saját fordításomban közlöm az idézett szövegrészeket. – T. A.]

¹⁴ *Le Grand Meaulnes* – Alain-Fournier egyetlen regénye, ami 1913-ban jelent meg.

¹⁵ *L'Introduction à la méthode de Léonard de Vinci* – Paul Valéry egyik első prózája, 1894; *Eupalinos ou l'Architecte, L'Âme et la Danse*, 1921.

¹⁶ *The Collected Letters of Robinson Jeffers, with Selected Letters of Una Jeffers: Vol. 3, 1940–1962*, ed. by James KARMAN, Stanford University Press, 2015, 433.

Iván Mandy, écrit des nouvelles, puisant ses thèmes de la vie des couches sociales inférieures, d'un style dur, d'une architecture solide.

François Kar[inthy], fils d'un de nos plus grands écrivains satiriques, Frédéric K., mort avant dix ans, qui semble se vouer au roman; nous attendons beaucoup de lui d'après ses deux derniers; l'un de la vie des adolescents intellectuels,¹⁷ d'autre des étudiants de la faculté philologique.¹⁸

Nicolas Gy[árfás], prosateur et publiciste, écrivain aussi des drames, avec un fort penchant vers le grotesque abstrait.

Nic. Sz[abolcsi], critique, professeur de lycée, s'occup<ent>e surtout de la philologie française. Unit une tension scientifique avec de l'esprit vif, un filologue – [??] me.

Et, pour satisfaire à votre vœu, que j'écrive encore quelques chose de moi-même; j'écris des vers, mon premier volume vient de paraître, d'ailleurs, je viens de terminer un roman, pour ainsi dire, policier-littéraire. La Nouvelle Lune, et avec elle moi-même, nous sommes les partisans de l'art pour l'art (il me faut ajouter que je ne sais pas quel retentissement ce mot a-t-il en ce moment en France – chez nous, il veut proclamer l'autonomie et l'exemption des influences étrangères de la littérature, de principe que l'écrivain ne doit – qu'écrire. Il faut remarquer, sachant qu'en Europe occidentale d'autres rumeurs circulent – que chez nous chaque « clerc » peut proclamer ce qu'il veut, tout naturellement dans les cadres d'une idéologie progressive. [...])

J'ai fait parvenir la lettre jointe à Weöres, qui, d'ailleurs, est <incontestablement> sûrement l'un des plus intéressants, j'oserais même dire, géniaux poètes de notre peuple.¹⁹

¹⁷ *Szellemidézés* (1946).

¹⁸ *Kentaur* (1947).

¹⁹ Nálunk az irodalmi élet nagyon mozgalmas, és a háború vége valamint a társadalmi változások ugyancsak emelik a művészetek fellendülését. Biztos vagyok benne, hogy barátaink, az idősebb írók – Bóka és Képes – akiknek ugyancsak írt, részletesen jellemezték Önnek a szellemi élet változásait Magyarországon, ezért én a fiatalok helyzetéről tájékoztatom Önt.

Mivel az élő irodalomról van szó, teljesen természetes (főként egy ilyen háború után), hogy főként a vitákról kell szólnom. Ugyanezek a viták zajlanak mindenhol Európában, marxizmus és egzisztencializmus, realizmus és szürrealizmus, idealisták és materialisták között. A fiatal íróknak két <iskolájuk> folyóiratuk van, amelyek között a viták zajlanak: az egyik a Valóság, a fiatal marxisták politikai vagy inkább szociológiai folyóirata (főszerkesztője Márkus), a másik az Újhold, amelyet férjem, L.B. [...] kritikus, író szerkeszt. Mivel főként az írók iránt érdeklődik, bemutatok közülük néhány fiatal (20–30 év közöttiek), akik az Újhold körül csoportosulnak.

Somlyó György, [...] jelenleg Párizsban, költő, kritikus, nehéz, a végletekig összetett formákat választ, az igazság szenvedélyes keresője, Valéry és a marxisták fordítója és tanítványa.

Pil[inszky] János, szenvedélyes és aszketikus költő, <akinek, úgy tűnik most termékeny korszaka van> aki káprázatos magasságok felé fejlődik – 1946-ban Baumgarten-díjat (a legnagyobb irodalmi díj Magyarországon) kapott.

Rába György, finom, elegáns költő, harmonikus költészet, művelt filológus.

Végh György, költő, a mi „örök kamaszunk”, nagy hév fűti és vad humora van, állandóan lázad a társadalom és önmaga ellen, <...> és mindezt harmonikusan és kiegyensúlyozottan.

Mándy Iván, novellákat ír, témáit az alsóbb társadalmi rétegekből meríti, kemény stílusban, jól komponáltan.

Kar[inthy] Ferenc, az egyik legnagyobb satirikus írónk, a tíz éve elhunyt Karinthy Frigyes fia, regényeket ír; sokat várunk tőle a két utóbbi műve után; az egyik értelmiségi kamaszok életéről szól, a másik egy bölcsészkarra járó diákról.

Gy[árfás] Miklós, prózaíró és publicista, drámákat is ír, erősen hajlik az absztrakt groteszk felé.

Sz[abolcsi] Miklós, kritikus, középiskolai tanár, főként francia filológiával foglalkozik. A tudományt éles, filológus elmével ötvözi.

Ezt a képet adta tehát Nemes Nagy az éppen induló Újhold folyóirat köréről. Érdeemes megjegyezni, hogy kiket emelt ki és kiket nem. Az 1947 februárjáig megjelent első két számban írást közlő Aczél Tamás, Major Ottó és Szabó Magda például kimaradt az Újhold körének bemutatásból. Az említett „krimiszzerű” regény *Az öt fenyő*, amely csak posztumusz, 2005-ben jelent meg, s amelynek befejezését Balogh Tamás 1948-ra tette.²⁰

2. 2. Az 1960-as évek utazásai, kapcsolatai: Párizs, Knokke-le-Zoute, London

A legélénkebb francia levelezést az 1960-as és az 1970-es években folytatta Nemes Nagy. A levelek tartalma a külföldi utak szervezésére, valamint verseinek francia és angol nyelvre fordítására és megjelentetésére vonatkozik. Először a Gara László szerkesztette antológiában jelentek meg verseinek francia fordításai.²¹ Francia fordítói az 1960-as években Paul Chaulot, Anne Anty és Claude Roy. Az 1970-es években az angol fordítások kerültek előtérbe: az amerikai költő, író, egyetemi tanár, Bruce Berling készítette ezeket, akivel ugyancsak franciául levelezett.

Az 1948-as párizsi tartózkodás után csak tizenhárom évvel később, 1961 júniusában utazott ismét Párizsba Nemes Nagy Lengyel Balázssal és Otlík Gézával a PEN Club meghívására.²² Gara László megismertette őket néhány francia költővel, akikkel együtt dolgozott az antológián: Lucien Feuillade, Jean Rousselot, Paul Chaulot, Eugène Guillevic, André Frénaud. Közülük Frénaud volt számára akkor a legszimpatikusabb. Gara számos kritikát kiváltó antológiája nagyon megosztotta a francia és a magyar fordító szakmai közönséget.²³ Akik csak a végeredményt olvasták, hevesen támadták a fordítások egyenetlenségét, pontatlanságát. Akik viszont részt vettek valamilyen szinten

És hogy megfeleljek kívánságának, még magamról is írok néhány dolgot; verseket írok, első könyvem nemrég jelent meg, egyébként éppen most fejeztem be egy regényt, krimiszzerű. Az Újhold, és vele jómagam is a „lart pour l’art”-t valljuk (hozzá kell tennem, hogy nem tudom pontosan mi a jelentése ennek Franciaországban – nálunk az irodalom autonómiáját, idegen hatásoktól való mentességét jelenti, az írónak csak írnia kell. Meg kell jegyezni, tudván hogy Nyugat-Európában más szóbeszéd járja, nálunk minden író azt hirdeti, amit akar, természetesen egy haladó ideológia keretein belül. [...])

Mellékelt levelét eljuttattam Weöres Sándorhoz, aki egyébként <tagadhatatlanul> bizonyosan népünk egyik legérdekesebb, azt is merném mondani, legzseniálisabb költője.

²⁰ NEMES NAGY Ágnes, *Az öt fenyő*, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2005. A regény keletkezéséről lásd Balogh Tamás tanulmányát: 97–111. Balogh 1948-ra teszi a regény befejezését.

²¹ *Octobre* [Október], *Le tramway* [Villamos], *Notes sur la peur* [Jegyzetek a félelmről] = *Anthologie de la Poésie Hongroise du XIIe siècle à nos jours*, éd. Ladislav GARA, Paris, Editions du Seuil, 1962, 420–424.

²² NEMES NAGY Ágnes, *Útinaplók (Bécs, Zürich, Párizs)*, *Holmi*, 22(2010), 8. sz., 948–950 (946–964).

²³ A Gara szerkesztette antológia legfőbb kritikusa a nyelvész, műfordító Aurélien Sauvageot, aki 1923–1931 között az Eötvös Collegium francia lektora volt. Aurélien SAUVAGEOT, *Traduction française de la poésie hongroise*, *Nouvelles Études Hongroises*, 6(1971), 225–238. Sauvageot-ról lásd: MADÁCSY Piroška, *L’esprit français autour de la revue Nyugat 1925–1935: Échanges intellectuelles franco-hongrois au XXe siècle*, Paris – Lakitelek, Lettres Hongroises, Antológiám, 1998; SZABICS Imre, *Aurélien Sauvageot et le Collegium Eötvös = Notre sentinelle avancée: Aurélien Sauvageot et le Collège Eötvös József*, éd. László HORVÁTH et Brigitta VARGYAS, Bp., ELTE Eötvös Collegium, 2012, 23–29.

a létrehozásában, azok látták Gara sokéves erőfeszítését, hogy kiválassza egy-egy vershez azt a francia költőt, akinek a világához a legközelebb állhat az adott magyar szöveg, és hogy segítette őket minden egyes vers minél teljesebb megértésében.

Ez és a következő évi párizsi tartózkodás alapvetően meghatározta Nemes Nagy költészetének francia fogadtatását. Ekkor ismerkedett meg azokkal a költőkkel, akik fordították műveit a következő évtizedben. Az 1962-es utazás a francia filozófus Michel Chodkiewicz, az Editions de Seuil kiadó igazgatója 1962 márciusában kelt meghívására történt (PIM V.5866/115):

Les poètes français ont fait un effort exceptionnel en faveur de l'Anthologie de la Poésie Hongroise, que nous allons publier fin mai.²⁴ Et, de notre côté, nous sommes disposés à faire tout notre possible pour assurer à cette oeuvre importante la plus large audience.

En l'occurrence, nous pensons que la radio et la télévision constituent des moyens de diffusion les plus efficaces. Nous avons bon espoir d'obtenir leur soutien, ne serait-ce que parce que certains dirigeants de la Radio Télévision Française comme Max-Pol Fouchet, Georges-Emmanuel Clancier et Jean Lescure sont eux-mêmes des poètes, et comptent parmi les collaborateurs de cette Anthologie.

Vous n'ignorez pas qu'à la radio et à la télévision, rien ne remplace la présence physique. Aussi avons-nous eu l'idée d'inviter à venir à Paris dans la première semaine de juin quelques poètes hongrois ayant traduit des poètes français.

Nous vous proposons donc de bien vouloir faire partie de ce group de représentants de la poésie hongroise. Nous adressons simultanément une invitation semblable à Messieurs, Gyula Illyès, Ferenc Jankovich, Istvan Vas, Sandor Weöres.

Nous avons d'autre part demandé depuis quelques jours à M. Bela Köpeczi de s'associer également à cette délégation où il pourrait représenter le point de vue d'un spécialiste de l'édition en Hongrie.

S'il vous était possible d'accepter cette invitation, il va de soi que vous seriez défrayée du prix du voyage par chemin de fer et d'une semaine de séjour à Paris. Nous voudrions avoir une réponse assez rapide afin de pouvoir nous entendre avec la Radio Télévision Française et retenir les chambres.

A l'occasion de la venue des poètes hongrois à Paris, nous voudrions organiser une Table Ronde ayant pour sujet *les problèmes de la traduction de la poésie française en hongrois et de la poésie hongroise en français*. Cette « Table Ronde » pourrait être présidée par le poète Jean Follain du bureau du P.E.N. français et nous pensions inviter notamment Georges-Emmanuel Clancier, A. Frénaud, Jean Lescure (traducteur de Shakespeare et d'Ungaretti), Guillevic, J. Rousselot, (Président du Syndicat des Ecrivains), Pierre Emmanuel et Tristan Tzara, tous traducteurs de poètes hongrois. Le texte de la discussion que nous espérons fort intéressant, pourrait être reproduit en Hongrie et en France.²⁵

²⁴ *Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours*, Paris, Editions du Seuil, 1962, 501.

²⁵ A francia költők kivételes erőfeszítést tettek az Anthologie de la Poésie Hongroise megvalósítására, amelyet május végén fogunk megjelentetni. És a részünkről szeretnénk minden lehetségest megtenni, hogy nagy közönséggel találkozzon ez a fontos mű.

Azt gondoljuk, hogy a rádió és a televízió jelentik a terjesztés leghatékonyabb eszközeit. Jó esélyünk van, hogy megnyerjük a Radio Télévision Française néhány vezetőjét, mint Max-Pol Fouchet, Georges-Emmanuel Clancier és Jean Lescure, akik maguk is költők, és közreműködtek az Antológiában.

Az utazásra nem júniusban, hanem decemberben került sor, és a delegáció tagjai a fenti levélben olvashatóktól jelentősen eltértek: Darvas József a küldöttség vezetője, tagjai pedig Gereblyés László, Nemes Nagy Ágnes és Váci Mihály.²⁶ Az antológia megjelenése után, még az utazás előtt André Frénaud költő is felvette a kapcsolatot Nemes Naggyal, kifejezve reményét, hogy személyesen is találkoznak (PIM V.5866/138/1):

Nous avons tous été contents ici de la publication de l'Anthologie de la poésie hongroise. C'est un trésor qui nous a été donné là, dont nous savions qu'il existait mais qui aurait pu nous rester caché tant votre langue est lointaine et de nous ignorer. Il a fallu beaucoup d'application et d'amour à L. Gara pour obtenir ce beau résultat. J'ai lu avec attention vos poèmes, en particulier et il me semble que les traducteurs, Lescure et Chaulot, ont bien su rendre, en prenant la liberté qu'il fallait pour ne pas trahir, la tension interne et l'invention dans le rythme et dans la construction. Ce sont trois poèmes²⁷ très beaux et poignants et qui me permettent d'avoir une idée de votre monde poétique.

J'ai été heureux d'apprendre que vous aviez traduit de mes poèmes. Je ne sais quel choix vous avez fait. Le livre « Il n'y a pas de paradis » fournit une ample matière. Gara me dit que vous avez la gentillesse de demander si je désire que vous en traduisiez quelques autres parmi ceux qui me paraissent les plus significatifs. [...]

A bientôt. J'espère, le plaisir de vous voir. Faites mon cordial souvenir à votre mari ainsi qu'à Illyes et à Ottlik [...]²⁸

Ön jól tudja, hogy a rádióban és a televízióban semmi sem helyettesíti a fizikai jelenlétet. Ezért arra gondoltunk, hogy meghívunk Párizsba június első hetében néhány magyar költőt, aminek műveiből fordítottak a francia költők.

Tehát szeretnénk kérni, hogy legyen tagja ennek a csoportnak, amely a magyar költészetet képviseli. Hasonló meghívást küldünk ezzel egyidőben Illyés Gyulának, Jankovich Ferencnek, Vas Istvánnak és Weöres Sándornak.

Másrészt pár napja megkértük Köpeczi Bélát, hogy csatlakozzon a delegációhoz, amelyben a magyarországi irodalomtudományt képviselhetné.

Amennyiben lehetősége van elfogadni a meghívást, a vonatút és az egyheti párizsi tartózkodás költségeit természetesen mi fedezzük. Gyors választ szeretnénk kérni, hogy megegyezhessünk a Radio Télévision Française-zel és lefoglalhassuk a szobákat.

A magyar költők párizsi útja során szeretnénk egy kerekasztal beszélgetést szervezni, amelynek témája a francia költészet magyarra és a magyar költészet franciára fordításának nehézségei. Ezt a kerekasztalt Jean Follain költő, a francia PEN tagja, vezetné, és szeretnénk meghívni még Georges-Emmanuel Clancier-t, A. Frénaud-t, Jean Lescure-t (Shakespeare és Ungaretti fordítója), Guillevic-et, J. Rousselot-t, (a Syndicat des Ecrivains elnöke), Pierre Emmanuelt és Tristan Tzara-t, akik mind fordítottak magyar költőket. A beszélgetés szövegét, ami remélhetőleg elég érdekes lesz, Magyarországon és Franciaországban egyaránt közzölhetnénk.

²⁶ Lásd GEREPLYÉS László beszámolóját a delegáció 1962. decemberi franciaországi útjáról: *Három levél Franciaországból*, Nagyvilág, 8(1963), 3. sz., 453–458.

²⁷ Három vers a *Szárzavillám* című kötetből: Octobre / Október, Le Tramway / Villamos, Notes sur la peur / Jegyzetek a félelemről.

²⁸ Mindannyian nagyon örültünk itt az Anthologie de la poésie hongroise megjelenésének. Egy kincstárat kaptunk kézbe, amelynek ugyan tudtunk létezéséről, de amely rejtve maradt előttünk mivel nyelvük olyan távoli és ismeretlen számunkra. Gara László nagy igyekezete és sok szeretete volt szükséges ezen eredményhez. Nagy érdeklődéssel olvastam különösen az ön verseit, és úgy tűnik számomra, hogy a két fordítónak, Lescure-nek és Chaulot-nak, sikerült jól visszaadniuk a belső feszültséget, a ritmust és

1962-ben Nemes Nagy és Rába György egy-egy Frénaud-versfordítása jelent meg a Nagyvilágban.²⁹

Nemes Nagy 1962–1970 között levelezett Frénaud-val, aki a Közlekedési és Idegenforgalmi Minisztérium munkatársa volt. 1963-ban Budapestre hívta, de a magyarországi látogatás csak 1966 októberében, majd 1970 júniusában valósult meg. Frénaud Chaulot-val együtt készítette az Esprit című folyóirat 1970. áprilisi, magyar tematikájú blokkot is tartalmazó számát, és bevezető tanulmányt írt a kortárs magyar költőkről *Les poètes hongrois* címmel.³⁰ Nemes Nagy egyik datálás nélküli, de a benne említett verseskötet alapján 1970-re keltezhető levélfogalmazványa Frénaud-nak szól (PIM V.5866/56/7). Szokatlan módon magyar nyelvű levélről van szó, amint kiderül a szövegből, Tóth Juditra bízta a fogalmazvány franciára fordítását.

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a verseskötetét. Már a címének is örültem: remek cím. Annál is jobban örültem neki, mert személyes vonzalmat érzek az ilyen típusú címek iránt – magam is megpróbálkoztam ilyesfével. Azután ott van az ajánlás (a Chasse) – hogy a személyes vonatkozásokat folytassam – amit külön köszönök Magának. Látom különben, hogy a Chasse-t átírta – ami azt jelenti, hogy újra le kellene fordítanom. Meg is teszem, ha rákerül a sor. Természetesen ebben a kötetben is jelen van a teljes André Frénaud (akit már *kezdek* ismerni), de ebben a pillanatban hozzám leginkább a tájképek szóltak. A fák, a lovak – és az istenek. Szeretem ezt a verstípusát, ahogy az „objektív leírás”-ból ugrik ki – szinte minden érzelmi színezés nélkül – a lényeg. („Je vois les chevaux.”)

Egyébként, ami a lovakat illeti, remélem, megkapta sok-sok lovat istállózó verseskötetemet. Azóta már tudom Tóth Judit-tól, hogy sok benne a <nyelvtani> nyelvi hiba (már-mint a gépelésben). Ezeket Judittal – aki itt van – kijavítottuk és egyáltalán igyekeztünk mindent megbeszélni, amit a kötetre vonatkozólag csak lehetett. Ő tárgyalt a Corvinával – a Maga megbízásából – az eredményt a Corvina Oswald-nak fogja megírni. Úgy látszik, a Corvinának valami kisebb összeget akarnak kérni Oswaldtól annak fejében, hogy a kötetet előállítják és átadják. Ez engem meglep – nem tudom, hogy így Oswald vállalja-e. Judittal mindenesetre szerződést kötöttek az újabb nyersfordításokra, hiszen az anyag kevés.

De, kedves André, akármilyen lesz is az eredmény, egy biztos: nincs elég szavam arra (pláne franciául), hogy mindezt megköszönjem Magának, amit értem és kicsiny kötetemért tett. Hiába, Maga a magyar költészet védőangyala. Remélem, hogy Judit – aki igazán mindent megtesz ebben az ügyben, a szinonima-kezeléstől az üzleti tárgyalásig – még azt is magára vállalja, hogy hálámát tolmácsolja Magának. Ő jobban el tudja mondani, amit én papíron dadogok.

a szerkezetet. Nagyon szép és megrendítő ez a három vers, amely lehetővé teszi számomra, hogy képet kapjak az Ön költői világáról. [...]

Nagyon örültem, amikor megtudtam, hogy lefordította magyarra néhány versemet. Nem tudom, melyeket választotta ki. Az *Il n'y a pas de paradis* című könyv bőséges anyagot kínál. Gara azt mondja nekem, hogy Ön azt kérdezi tőlem, van-e külön kérésem, mely verseimet szeretném, hogy lefordítson. [...]

Viszontlátásra, nonsokára, remélem, találkozunk. Adja át szívélyes üdvözetemet férjének, Illyésnek és Ottliknak [...].

²⁹ André FRÉNAUD, *Háromkirályok* (ford. RÁBA György), *Megérkezés háromkirályok ünnepén* (ford. NEMES NAGY Ágnes), Nagyvilág, 7(1962), 10. sz., 1476–1478.

³⁰ André FRÉNAUD, *Les poètes hongrois*, Esprit, avril 1970, 730–734.

Feltehetően André Frénaud 1970-ben megjelent *Depuis toujours déjà : Poèmes 1953–1968* című könyvéről van szó, amelyben a *La Chasse* című vers a 17. oldalon van.³¹

Az 1962. decemberi párizsi tartózkodás során Nemes Nagy többek között kapcsolatba került Jacques Chabannes rádió- és TV-producerral, a Société des Gens de Lettres de France elnökével, aki ebédet és fogadást szervezett a magyar delegáció tiszteletére (PIM V.5866/339/1, 2), ahol francia költőkkel és írókkal találkoztak. Ekkor megismerkedett több költővel, például Jacques Duron-nal (PIM V.5866/92), a Kulturális Minisztérium munkatársával, Paul Chaulot-val, a Belügyminisztérium munkatársával és Eugène Guillevic-vel, a Gazdasági Főfelügyelőség munkatársával.

A költő, író, műfordító Paul Chaulot volt Nemes Nagy legfőbb francia fordítója az 1960-as években.³² Rokon költészetük különösen alkalmassá tette őket egymás műveinek fordítására (PIM V.5866/138/6):

si les adaptations que j'ai faites de vos poèmes vous paraissent réussies, c'est tout simplement parce que votre poésie me touche au plus profond et que j'y adhère de façon parfaite. J'en aimé le lyrisme concret, la fermeté des images, cette vigueur avec laquelle vous dites la difficulté d'être, votre quête au pisse d'une issue toujours fuyante. Nous ne sommes pas sans parenté, d'où ma facilité à vous suivre.³³

Nemes Nagy is fordította Chaulot műveit.³⁴ A francia és a magyar költő között a műfordítások általi és a személyes kapcsolaton túl direkt irodalmi hatások is tetten érhetők. Nagy hatással volt Paul Chaulot költészetére, hogy megismerte a magyar nyelv bizonyos jellegzetességeit. Az antológiába mintegy harmincöt magyar szerző egy vagy több versét adaptálta franciára. 1969 tavaszán pedig Budapesten együtt dolgozott Nemes Nagy Ágnessel verseinek francia fordításain.³⁵ Nemes Nagy visszaemlékezése szerint Chaulot:

Il disait qu'il avait beaucoup appris de la grammaire hongroise. Il désignait parfois quelques-uns de ses vers disant avec humour « voici une structure de phrase hongroise » ou « un ordre de mots finno-ougrien ». C'étaient les omissions de notre langue qui l'inspiraient. Sa poésie, toujours tendu vers la concision et le dépouillement, était intéressée par l'absence fréquente du verbe « être », dans le hongrois le prédicat nominal et les pronoms de rappel

³¹ NRF Gallimard, 1970.

³² NEMES NAGY, Agnes, *Le tramway* [Villamos], adaptation de Paul CHAULOT, Les Lettres Nouvelles, 12(Septembre–Octobre 1964), Numéro spécial: Écrivains hongrois d'aujourd'hui, 212–214.

³³ ha verseinek adaptációi, amelyeket csináltam, sikerültnak tűnnek, ez egyszerűen azért lehetséges, mert költészete mélyen megérint, és a versek tökéletesen illenek hozzám. Szerettem bennük a konkrét líraiságot, az erőteljes képeket, ezt az erőt, amellyel kifejezi a lét nehézségét, a mindig távolodó kiút keresését. Rokon lelkek vagyunk, ezért vagyok képes könnyen fordítani műveit.

³⁴ Pl. Paul CHAULOT, *Vidék*, ford. NEMES NAGY Ágnes, Magyar műhely, 5(1967), 18. sz., 43. Nemes Nagy négy verset fordított Chaulot magyar verseskötetében: Paul CHAULOT, *Az arcok fala*, Bp., Európa, 1982.

³⁵ Erről az együtt munkálkodásról: NEMES NAGY Ágnes, *Formahűség, szóváltás*, Nagyvilág, 15(1970), 3. sz., 363.; NEMES NAGY, Ágnes, *Fidélité à la forme, choix des mots*, The Hungarian P.E.N. / Le P.E.N. hongrois, 10(1970), 11. sz., 48–49.

escamotés. Cette langue non connue semblait donc ouvrir à travers même l'opacité toujours moins dense, des possibilités nouvelles et intéressantes pour le poète.³⁶

Az adaptációs munkákon keresztül hatott tehát Chaulot költészetére a magyar nyelv szerkezete. Maga a műfordítói munka ihlette a *Traduire du hongrois* (Fordítás, magyarból) című versét.³⁷

A hagyatékban van több, nem Nemes Nagynak vagy általa írt francia levél is, amelyek tartalmuk miatt kaphatott meg másolatban. Az egyik ilyen levél szerzője Balabán Péter, a Corvina Kiadó idegen nyelvi főszerkesztője, aki Tímár György, a magyar PEN Club titkára bízgatására írt 1968-ban Chaulot-nak Nemes Nagy költeményeinek francia kötete ügyében (PIM V.5866/424). Chaulot addigra már jó néhány verset adaptált franciára, ezért Balabán felveti, hogy ezeket érdemes lenne kiadni a Seghers kiadóval együttműködésben, amely az egy évvel korábban, a *Poètes d'Aujourd'hui* című sorozatban megjelent Ady-kötet kiadása kapcsán már bevált.³⁸ A Nemes Nagy-kötet azonban nem valósult meg.³⁹

Chaulot-t 1968 tavaszán közlekedési baleset érte, ezután 1969 májusában még járt egyszer Magyarországon, amikor együtt dolgozott Nemes Naggyal, de pár hónap múlva meghalt. Chaulot 1970-re Nemes Nagy verseinek francia fordításaiból könyvet tervezett kiadni, oroszlánrészt vállalt az Esprit című folyóirat 1970. áprilisi száma magyar kortárs költőket bemutató tematikus blokkja munkálataiban,⁴⁰ négy fordítást adott a Somlyó György szerkesztette négynyelvű Arion számára, például *Ekhmaton az égben, Fák*.⁴¹ Ezek a fordítások Tóth Judittal együtt dolgozott. Az Esprit magyar számát nem érte meg, viszont Chaulot emlékére a francia és a magyar költők – Frénaud szervezésében – emlékszámot szenteltek. Chaulot halála nagy veszteséget jelentett a magyar irodalom számára, ahogy Nemes Nagy Frénaud-nak írta (PIM V.5866/44/1):

³⁶ Azt mondta, hogy sokat tanult a magyar nyelvtanból. Néha humorosan mutatta néhány versét: „Íme egy magyar mondatszerkezet” vagy „finnugor szórend”. Inspirálták őt nyelvünk kihagyásai. Költészetére, amely mindig a csonkítás és az egyszerűség felé hajlott, hatott a létige gyakori hiánya a magyar nyelvben, a főnévi állítmány és a névmások eltűnése. Ez az ismeretlen nyelv, még ha homályosan is, új és érdekes lehetőségeket nyitott meg a költő számára. Megjelent több helyen: *Présence de Paul Chaulot*, [Études, témoignages, messages par Jean Cassou, Agnès Nemes Nagy, Jean-Pierre Spilmont, Louis Dubost... etc.] Paris, J. Millas-Martin, 1971, 13–14; NEMES NAGY Ágnes, *Paul Chaulot (1913–1969)* = *Arion* 4., 1971, 84–86. Nemes Nagy Ágnes a műfordításról: NEMES NAGY Ágnes, *Egy nem lombhullató fiúcska*, Nagyvilág, 20(1975), 6. sz., 910–912. Megjelent még itt is: NEMES NAGY Ágnes, *64 hattyú: Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1975, 120–126.

³⁷ Paul CHAULOT, *Traduire du hongrois*; a vers magyar fordítása Nemes Nagy Ágnestől több helyen is megjelent: *Fordítás, magyarból*, Nagyvilág, 15(1970), 3. sz., 365; Paul CHAULOT, *Az arcok fala*, Bp., Európa, 1982, 62.

³⁸ *Ady Endre*, présent. par György RÓNAI, choix de poèmes établi par [François] GUILLEVIC, László GARA, Bp. – Paris, Corvina – Seghers, 1967. (Poètes d'Aujourd'hui n° 160.)

³⁹ Vö. *Lengyel Balázs leveleskönyve*, i. m., 70, 72.

⁴⁰ NEMES NAGY, Agnès, *Entre-deux* (traduit par Paul Chaulot), *Esprit*, avril 1970, 745–746. Az *Esprit* 1970. decemberi számában megjelent: NEMES NAGY, Agnès, *Arbre* [!], 872.

⁴¹ *Ekhmaton au ciel, Les Objets, Au-dessus de l'objet, Arbres* = *Arion* 3., 1970, 159–161.

Paul. J'étais tout-à-fait paralysée par cette nouvelle. Je ne peut pas la comprendre – il n'avait pas encore 56 ans ! Je sais, qu'il n'était pas en bonne santé depuis son accident, mais ici, en Hongrie, il était tellement frais, tellement pleine de bonne humeur, malgré tout. Il est arrivé avec une double-vue – c'était angoissant – mais ce symptôme commençait à cesser pendant son séjour. Comme il disait avec son humour : c'est rien ; au plus, je vois vingt millions hongrois à la place de dix millions. Et quand nous avons fait une excursion à Visegrad par la très petite voiture de Blaise, il se congnait la tête dans le couvercle de l'auto. C'était le seul cas de cette sorte, ni avant, ni après cela n'arriva à personne. Je ne peut pas regarder le couvercle de la voiture <sans y penser>.

C'est une tragédie, André, pas seulement à ses amis, à moi, mais aussi à la poésie hongroise. Notre Gara et puis notre Chaulot.⁴²

Nemes Nagy részt vett az özvegy jelenlétében tartott Chaulot-émlékesten az Írószövetségben 1970. november 30-án Illyés Gyulával, Jean Rousselot-val és Hubay Miklóssal együtt (1–2. kép).

Tóth Judit 1957 októberében írta az első levelet Nemes Nagynak, amelyben lelkesedését és tiszteletét fejezte ki költészete iránt a *Szárzavillám* és a *Kettős világban* című köteteit említve.⁴³ Azonnal személyes barátság alakult ki köztük. Tóth Cicának, Cicukának, Cicafejnek hívta Nemes Nagyot. Leveleiben folyamatosan reagált a versekre, csodálatát fejezi ki, elemzi, értelmezi őket. 1962 őszén Tóth Párizsba költözött, ahol levelei szerint először idegennek, időn kívülinek érezte magát. Egyre mélyülő barátságukról tanúskodik Tóth 117 küldeménye a hagyatékban. A francia építészhez férjhez ment Tóth (asszonynevén Guillaume) 1966. május 17-én kelt levelében megírja Nemes Nagynak, hogy nem tudott elmenni Gara László temetésére, mert csak utólag tudta meg. Néhány hete még felhívta Garát és személyesen is találkozottak:

Szorogatóan rossz benyomást tett rám. Betegnek, gyöngének, fáradtnak látszott és valahogy nem lehetett a közelébe férkőzni, a kedvessége ellenére. Olyan messze volt. Kb. másfél órát beszélgettünk. Más volt mint azelőtt, közönyös, olyan erőtlen olyan elhagyatott. És minden valahogy lepergett róla. [...] Most tudtuk meg, hogy öngyilkos lett; barbiturállal. Azt lehet hinni, hogy hetek óta, vagy talán hosszabb ideje készült rá. Mindenkiivel kibékült, akivel évek óta nem beszélt, minden adósságát kifizette. Nem lehet elhinni. Az élete munkája. Nem lehet megérteni.

1968-ban küldte Tóth az első verset Nemes Nagynak, ekkor született a gyermeke, akiről többször fotókat is mellékelte. Levelezésük a 1960-as (47 db) és 1970-es (46 db) években volt a legintenzívebb.

⁴² Paul. Ez a hír teljesen megbénított. Nem tudom megérteni – csak 56 éves volt! Tudom, hogy nem volt jó az egészsége a baleset óta, de itt, Magyarországon olyan friss volt, tele jókedvvel, ennek ellenére. Kettős látással érkezett – ez ijesztő volt – de kezdett megszűnni az itt tartózkodása során. Kedélyesen azt mondta: semmiség, legalább húszmillió magyart látok tízmillió helyett. Amikor Visegrádra kirándultunk Balázs kis autójával, beütötte a fejét az autó tetejére. Ez volt az egyetlen eset, amikor ilyen történt, senki mással se előtte, se utána. Nem tudok úgy nézni az autó tetejére, hogy eszembe ne jutna.

Ez egy tragédia, André, nemcsak a barátainak, nekem, hanem a magyar költészetnek. Először Gara, és most Chaulot.

⁴³ *Nemes Nagy Ágnes levelesládája*, s.a.r. LENGYEL Balázs, Bp., Magyar Írószövetség – Belvárosi, 1995, 21–22.

Egy másik asszony, aki sokat tett a magyar irodalom franciaországi megismertetéséért Kovács Veronika, azaz Véronique Charaire, ugyancsak levelezett Nemes Naggyal. A második világháború után Párizsba költözött Kovács színházakban, és a rádióban dolgozott. Gara László őt is bevonta az antológia munkálataiba. Második férjével, a költő, filozófus, színházigazgató Georges Charaire-rel megvalósították több magyar színdarab franciaországi bemutatását (pl. Illyés Gyula: *Kegyenc*).⁴⁴ 1970 nyarán az ügyben írt Kovács Nemes Nagynak, hogy meghívja az orléans-i kultúrházba Pilinszky Jánossal együtt a magyar költészetnek szentelt programra (PIM V.5866/89/3).

A Gara-féle antológiában részt vett francia költők közül a Grenoble-ban élő Andrée Appercelle állt még levelezésben Nemes Naggyal, aki magyarrá fordította verseit (PIM V.5866/64). A költőnő 1965–1966-ban járt Budapesten, Karinthy Ferencnél és Illyés Gyulánál lakott a Rózsadombon.⁴⁵ Két hónapot tartózkodott férjével Magyarországon, ekkor ismerkedett meg számos magyar íróval. Ady Endre, Karinthy Frigyes, Déry Tibor, Szabó Magda és mások műveit fordította franciára a Párizsban élő nyelvész és műfordító Kassai György segítségével.

Az 1964-es a nemzetközi költőtálalkozón Budapesten járt Pierre Emmanuel látogatása után többször is írt Nemes Nagynak: néha Budapestre látogató francia barátait ajánlotta figyelmébe, 1965-ben és 1968-ban pedig meghívta Nemes Nagyot a belgiumi Knokke-le-Zoute-ban a Nemzetközi Költőtálalkozóra. Pierre Emmanuel asszisztense, Roselyne Chenu, az Európai szellemi segítség Alapítvány (Fondation pour une entraide intellectuelle européenne) egyik alapítója, 1972-es budapesti látogatása után levelezett Nemes Naggyal (PIM V.5866/91, V.5866/134/1). Az alapítvány titkárságáról 1977-ben Anette Laborey-től kapott levelet Nemes Nagy (PIM V.5866/134/2), amelyben ajánlást kérnek tőle kelet-európai művészekkel kapcsolatban, kit támogassanak egy-két hónapos nyugat-európai tartózkodással. Angol, német és francia könyvek küldését is felajánlotta az alapítvány.

Anne és Richard Anty 1965–1987 között tíz levelet és képeslapot küldött Nemes Nagynak és Lengyel Baláznak (PIM V.5866/62), valamint fennmaradt Lengyel egy válaszfogalmazványa az Anty-családnak (PIM V.5866/40). A levelek szerint Anty-ék 1965 decemberében jártak először Budapesten, amire a későbbiekben mindkét család nosztalgiával emlékezett vissza. Lengyel Balázs 1968-ban Bécsben (!) kelt levél-fogalmazványából derül ki a kapcsolat eredete: Anne Anty franciára fordította Nemes Nagy néhány versét. Az éppen a török kori Magyarországról⁴⁶ könyvet író Lengyel az aktuális prágai eseményekre is reagált levelében (PIM V.5866/40/2):

Il faut que je vous dise : c'était une idée typiquement des Antys, que vous nous avez invitée chez vous, dans un cas très gênant et non-souhaitable – si, peut-être, il fallait émigrer de notre pays. Non ; non ; mes chers amis, mille remerciements pour votre bienveillance

⁴⁴ Lengyel Balázs *leveleskönyve*, i. m., 61.

⁴⁵ 2017. január 10-én kelt levele szerint.

⁴⁶ LENGYEL Balázs, *A török Magyarország: Magyarország a XVI–XVII. században*, Bp., Móra, 1971.

extrême, mais grâce à Dieu, nous ne sommes pas dans cette situation. Les choses ici, vues d'intérieur, ne sont pas tellement changées. Vous pouvez imaginer qu'est-ce que la Hongrie pense des événements tchèques – jamais une solidarité semblable n'existait pas entre les deux peuples – mais, et c'était une surprise, même notre gouvernement ne jouait pas un rôle détectable dans cette affreuse question. Le peuple, the man of the street, avait l'impression que le gouvernement a fait son mieux. Et le suicide – le suicide d'un petit peuple – en ce moment-là ne figurait pas à la liste des plans. Dans tous les dizaines d'années on ne le peut pas risquer. Les pauvres, pauvres tchèques. Comme ils étaient sages, beaucoup plus sages, que nous en 1956 – et quand même.⁴⁷

1971-ben Nemes Nagy meglátogatta Anty-ékat Londonban, akik nagyon szívesen fogadták (PIM V.5866/62/3). Talán ezen londoni látogatás során ismerkedett meg Dianne Doubtfire költőnővel, aki enigmatikus karácsonyi üdvözlőlapot küldött neki (PIM V.5866/113): „Nem felejtettem el az üveget és a távcsőt! Boldog 1972-t!” Anty-ék 1974-ben (PIM V.5866/62/6), majd 1982-ben látogattak újra Magyarországra egy-egy európai körútjuk alkalmával (PIM V.5866/62/9).

2. 3. Francia, angol és amerikai összeköttetések az 1970-es években: Párizs, Brüsszel, Iowa

A költő, író, folyóirat-szerkesztő Max Pons is kapcsolatban állt Nemes Naggyal. Két levele maradt fenn a hagyatékban (PIM V. 5866/226). Az első szerint küldött egy példányt az általa szerkesztett La Barbacane című folyóirat Jean Follain-nek szentelt számból,⁴⁸ és segítséget kért az 1972-re tervezett kortárs magyar költészetéről összeállítandó szám munkálataiban. A magyar szám 1975-ben valósult meg: hét magyar költő művei – köztük Nemes Nagy három verse – jelentek meg benne. A számból két példányt küldött Pons egy rövid levél kíséretében (PIM V.5866/226/2).

Nemes Nagy következő párizsi útjára 1975 májusában került sor: a Nemzetközi PEN Club nevében Jean de Beer és Pierre Emmanuel meghívta az „Alkotó nők” témájának szentelt kétnapos tanácskozásra, hogy tartson egy 20-25 perces előadást (PIM V.5866/307/1). A hagyatékban fennmaradt Nemes Nagy válaszában fogalmazványa (PIM V.5866/56/5), amelyben elfogadja a meghívást, de csak 10-15 perces előadásra vállalkozik.

⁴⁷ Meg kell mondjam nektek, hogy tipikus Anty-s ötlet volt, hogy meghívtatok magatokhoz, arra az esetre, ha talán emigrálnunk kellene. Nem, nem, kedves barátaim, nagyon köszönöm jóindulatotokat, de hála Istennek nem vagyunk abban a helyzetben. A dolgok itt, belülről nézve, nem sokat változtak. Elképzelhetitek, hogy Magyarország mit gondol a cseh eseményekről – soha nem volt még hasonló szolidaritás a két nép közötti – de, és ez volt a meglepetés, kormányunk nem játszott kimutatható szerepet ebben a szörnyű kérdésben. Az embereknek, az utca emberének, az volt a benyomása, hogy a kormány minden lehetőet megtejt. És az öngyilkosság – egy kis nemzet öngyilkossága – nem volt a tervek listáján. Ilyent nem lehet tízévente megcsinálni. Szegény, szegény csehek. Milyen bölcsek, sokkal bölcsebbek voltak, mint mi 1956-ban – és mégis.

⁴⁸ La Barbacane, 9(1971), 11–12. sz.: Visages de Jean Follain (tirage limité numéroté, sur chiffon de mandeure)

Az 1977-es brüsszeli tartózkodáshoz kapcsolódik Marcel Hennart három levele (PIM V.5866/168). A naplóban ábrázolt „némileg örült, ill. enyhén gyagyás” belga költő itt maga szólal meg.⁴⁹ A naplóban említett, érthetetlen üzenet feltehetően az alábbival azonosítható (PIM V.5866/168/1):⁵⁰

J'espère vivement que vous aurez pu garder un souvenir assez bon de notre rencontre malgré mes défaillances de guide à travers Bruxelles.

Pour ma part, je serai extrêmement heureux de vous revoir tous deux, si cela vous est possible. Votre projet de me donner rendez-vous à la Grand'Place me paraît particulièrement excellent. Malheureusement, il ne serait plus réalisable que ce soir même, vu que demain je devrai me trouver à Waterloo à une réunion de parents concernant mon fils Pierre.⁵¹

1976-ban vette fel a kapcsolatot Bruce Berlind Nemes Naggyal. Nem került a Petőfi Irodalmi Múzeumba az amerikai professzor első levele, viszont megvan Nemes Nagy francia levélfogalmazványa, amiből megismerhető kapcsolatuk kezdete (PIM V.5866/42/1):

Vous m'encouragez de vous écrire en français ; cela m'est confortable en parlant en français et *pas* en anglais (hélas). J'espère bien que notre compréhension bilatérale en deux langues, d'autant plus, que vous me parlez d'une chose toujours flatteuse pour chaque poète : de la traduction de mes poèmes par vous-même. Je suis informée depuis quelques temps déjà de votre intérêt en ce qui concerne la littérature (poésie) hongroise, c'était Miklós Vajda qui m'a parlé de vous et de votre activité. Soyez convaincu, Monsieur Berlind, que je suis non seulement heureuse mais surprise en entendant de traductions de 19 poèmes de moi. Comment c'est possible ? je me demande. Un intérêt personnel qui se produit par et parmi des difficultés linguistiques (et pas seulement linguistiques) presque invincibles, c'est un phénomène dont je rencontre pour la première fois. Nous, les hongrois, les hottentots etc. nous ne sommes pas gâtés de ce point de vue-là.

Je serais très heureuse en lisant vos traductions dans le Pen Bulletin ou dans le Quarterly. Tout naturellement vous publiez vos traductions où vous voulez, dans les revues américaines.

En vous attendans à Budapest le printemps de 1977 pour bavarder un peu de notre métier commun, de la poésie...⁵²

⁴⁹ NEMES NAGY Ágnes, *Brüsszeli út, 1977*, közreadja: DOBÁS Kata = „...mi szépség volt s csoda”, i. m., 168.

⁵⁰ NEMES NAGY Ágnes, *Brüsszeli út, 1977*, i. m., 164.

⁵¹ Remélem, hogy elég jó emléket őriznek találkozásunkról a brüsszeli városnéző sétánk nehézségei ellenére.

Részemről nagyon örülnék, ha újra találkozhatnék mindkettőjünkkel, ha ez Önöknek is lehetséges. Azon tervük, hogy a főtéren találkozzunk, nagyon kitűnő számomra. Sajnos azonban csak ma este lehetséges, mivel holnap Waterloo-ba kell mennem Péter fiam szülői értekezletére.

⁵² Arra bátorít, hogy franciául írjak Önnek: ez kényelmes számomra, mivel franciául beszélek, de angolul sajnos nem. Remélem, hogy kétnyelvű levelezésünk jól fog működni, annál is inkább, mert olyan témáról írok, amely minden költő számára hízelgő: verseim Ön által készített fordításairól. Egy ideje már tudok a magyar irodalom (költészet) iránti érdeklődéséről, Vajda Miklós beszélt nekem Önről és ilyen irányú aktivitásáról. Higgye el, Berlind úr, nemcsak örülök, hanem csodálkozom is, hogy lefordította angolra 19 versemet. Hogy lehetséges ez? Kérdezem magamtól. Egy majdnem legyőzhetetlen nyelvi (és nem csak

A későbbi levelekben Berlind egyes szöveghelyek jelentéséről kérdezi Nemes Nagyt, amint egy másik levélfogalmazványból kiderül (PIM V.5866/42/2). Az egyik ilyen Berlind számára kérdéses kifejezés a „Medárd-zöld fű” a *Vihar* című versben, erről Nemes Nagy a Medárd-nap népi hagyományban való jelentőségét írja le. A másik szó a „dobrokol” a *A lovak és az angyalok* című versben, erről elmagyarázza a költő, hogy egy ritka, dialektális hangutánzó szó, amely a lovak mozgását érzékelteti.

Berlind két folyóiratban közölte versfordításait: a *New Hungarian Quarterly*-ben és az *American Poetry Review*-ben.⁵³ Fordításai Nemes Nagy iowai tartózkodása idején jelentek meg könyv formában.⁵⁴ Nemes Nagy is fordított néhányat Berlind versei közül, amelyek a *Nagyvilág*-ban jelentek meg 1979-ben.⁵⁵

Az iowai International Writing Program munkatársai, Paul Engle és Hualing Nieh Engle 1972 nyarán írtak először Nemes Nagynak budapesti tartózkodásuk után (PIM V.5866/387).⁵⁶ Első levelükben az javasolják, hogy ha Nemes Nagy és Lengyel nem mennek Iowába abban az évben, akkor tanuljanak egy évig angolul, és a következő évben meghívják őket 7–8 hónapra Iowában 1973. szeptember 27-től kezdődően. Az utazásra azonban csak 1979 őszén került sor. Az 1978 októberében kelt második levelükben Engle-ék örömeiket fejezték ki, hogy Ágnes szívesen részt venne az iowai programban 1979. szeptember 1. – december 31. között. Ekkor tervezték el, hogy könyvet adnak ki Ágnesről Berlind fordításaival, amelyet egy „Hungarian Poetry Day” keretében fognak bemutatni, és kérték Ágnest, írja meg a könyvhöz a teljes bevezetést.⁵⁷ Az iowai tartózkodás után is fennmaradt a kapcsolat: 1984. május 9-én

nyelvi) nehézségek közepette megnyilvánuló személyes érdeklődés olyan jelenség számomra, amellyel először találkozom. Mi, magyarok, hontentották, stb. nem vagyunk elkényeztetve ilyen szempontból.

Nagyon örülnék, ha olvashatnám fordításait a *Pen Bulletin*-ben vagy a *Quarterly*-ben. Természetesen ott közli a fordításait, ahol akarja, amerikai folyóiratokban. Várom Önt professzor úr 1977 tavaszán Budapesten, hogy költészetéről beszéljünk...

⁵³ Bruce BERLIND, *Ágnes Nemes Nagy – Poetry and translation*, *New Hungarian Quarterly*, 20(1979), 76. sz., 153–160; Bruce BERLIND, *Poetry and Politics: The Example of Ágnes Nemes Nagy*, *The American Poetry Review*, 22(1993), 1. sz., 5–10; Bruce BERLIND, *Költészet és politika – Nemes-Nagy Ágnes példája* (DÁVID Anna fordítása), *Magyar napló*, 5(1993), 10. sz., 9–13; Ágnes NEMES NAGY, *In the Garden*, translated by Bruce BERLIND, *The American Poetry Review*, 23(January/February 1994), 1. sz., 34.

⁵⁴ NEMES NAGY, Ágnes, *Selected poems*, trans. by Bruce BERLIND, pref. Ágnes NEMES NAGY, Iowa City, University of Iowa, 1980, 73. Recenzió a könyvről: Ivan SANDERS, *Selected Poems by Ágnes Nemes Nagy, Bruce Berlind*, *World Literature Today*, 55(Spring, 1981), 2. sz., A Look at Chinese and African Letters, 353–354.

⁵⁵ Bruce BERLIND, *Árnyék, Előrejelzés, Figyelő madár, Metafizika*, ford. NEMES NAGY Ágnes, *Nagyvilág*, 23(1979), 9. sz. 1333–1336.

⁵⁶ A levelek egy része megtalálható az amerikai úttal kapcsolatos dokumentumok OSZK Kézirattárában őrzött hagyaték részében. Közölve itt: NEMES NAGY Ágnes, *Amerikai napló*, közreadja BUDA Attila = „... mi szépség volt s csoda”, i. m., 290–300.

⁵⁷ NEMES NAGY, Ágnes, *Selected poems*, translated, with an introd. and translator’s pref. by Bruce BERLIND, pref. by Ágnes NEMES NAGY, Iowa City, Iowa International Writing Program, School of Letters, University of Iowa, 1979.

kelt levelében Paul Engle megköszöni versének a Nagyvilágban megjelent fordítását.⁵⁸ Érdeklődik, hogy Ágnes és Balázs írtak-e valamit Iowával kapcsolatban,⁵⁹ mert szeretne egy könyvet szerkeszteni az International Writing Program korábbi résztvevőinek iowai tartózkodásuk által ihletett szövegeiből. Erre a felhívásra Nemes Nagy a *Négy kocka*, a *Villamos*, a *Vihar*, *A visszajáró* és a *Mesterségemhez* című versét küldte el Bruce Berlind fordításában, ami meg is jelent az Iowa Review 1984-es nyári számában az 1977–1983 között a programban résztvevők írásai között.⁶⁰ E versek mind az iowai tartózkodás előtt íródtak, feltehetően azért ezeket küldte, mert ezek angol fordítása volt kész.

Az International Writing Program egyidejű résztvevői közül egyedül Nadia Bishai egyiptomi költővel maradt kapcsolatban Nemes Nagy, amiről egy 1980 nyarán kelt levél tudósít (PIM V.5866/85).⁶¹ Az alexandriai költő beszámol a hazaútja fáradalmairól és libanoni tartózkodásának viszontagságairól.

André Doms belga költővel való kapcsolatáról több 1979-ben kelt levél tudósít a hagyatékban (PIM V.5866/111, PIM V.5866/191). Ezekből nem derül ki, hogyan ismerkedtek meg, viszont Doms emlékszik, hogy két vagy három alkalommal Budapesten járt a PEN Club szervezésében, ahol Tímár György otthonában találkozott Nemes Naggyal.⁶² A korábban Illyés verseiből fordító Doms elhatározta, hogy Nemes Nagy verseiből is közöl egy fordításcsokrot Tímár Györggyel együttműködve.⁶³ Később Doms Fázsy Anikóval működött együtt főként a saját generációja (Csoóri, Gergely, Dobai stb.) verseinek fordításában.⁶⁴ Doms feleségével, Claire-rel együtt 1979 májusában írt brügge-i képeslapján emlegeti Nemes Nagy kedves hattyúját (PIM V.5866/111): „Parmi les cygnes, reconnaissez-vous le vôtre ? Qu’il vous rappelle en tous cas, la Belgique où nous espérons bien vous voir sans tarder. André et moi sommes encore sous le charme de notre séjour à Budapest. Quel beau voyage nous avons fait et que de

⁵⁸ Paul ENGLE, *Hualingra várva, Sangháj, Xiang Guo Szi-templom, Egy kínai barátom tréfájára* (ford. NEMES NAGY Ágnes), *Nagyvilág*, 28(1983), 7. sz., 978–979.

⁵⁹ NEMES NAGY Ágnes, *Amerikai napló: Iowa, 1979*, s. a. r. LENGYEL Balázs, Bp., Századvég Kiadó, 1993.

⁶⁰ Agnes NEMES NAGY, *Four Squares, Streetcar, Storm, The Ghost, To My Craft*, *The Iowa Review*, 14(Spring – Summer, 1984), 2. sz., *Writing from the World: Selections from the International Writing Program 1977–1983*, 196–201.

⁶¹ Vö. NEMES NAGY Ágnes, *Amerikai napló*, i. m., 176–310.

⁶² 2017. január 24-én kelt levele szerint.

⁶³ NEMES NAGY, Ágnes, *Ekhnaton*, trans. André DOMS, Paul Chaulot, Georges TIMÁR, Bernard VARGAFTIG etc. Préface Georges TIMÁR, Bruxelles, Maison Internationale de la Poésie, 1980, 15. (Atelier de traduction 5.)

⁶⁴ *Poésies hongroises*, préf. André DOMS: „Quelques lignes”, Estuaires, Luxembourg, 1990; *Dix sept poètes hongrois*, anthologie établie et trad. par Anikó FÁZSY et André DOMS, éd. L’arbre à parole, Maison de la poésie d’Amay, 1995.

bonnes rencontres !”⁶⁵ Nemes Nagy 1965-ben járt először Brügge-ben, majd 1977-ben másodszer.⁶⁶ Az első úton a B.64-es számú hattyú lett a kedvence, amelyet a második úton is keresett.⁶⁷

2. 4. Az 1980-as évek: Royaumont

Az 1980-as években megritkultak Nemes Nagy külföldi kapcsolatai, már nem fogadott el minden külföldi meghívást. 1985-ben Aryeh Grabr’i’s meghívását hátrította el egy 1986-ban a haifai egyetemen megrendezendő nemzetközi kongresszusra gyenge egészségi állapotára hivatkozva (PIM V.5866/56/3).

1987-ben a francia költő, író Bernard Noël foglalkozott Nemes Nagy verseinek franciára fordításával Ádám Péter nyersfordításai nyomán (PIM V.5866/287). Bernard Noël a nyolcvanas évek legelején járt Magyarországon a PEN Club meghívására. Ádám Péter visszaemlékezése szerint Noël akkor sok verset lefordított, de a könyv kiadása valahol elakadt.⁶⁸

Nemes Nagy verseinek magyar-olasz kétnyelvű kötete 1989-ben jelent meg a római Editioni Empiria kiadónál.⁶⁹ A Marisa Di Iorióinak címzett, gépiratban fennmaradt levelében így ír Nemes Nagy (PIM V.5866/56/2):

J’étais vraiment tres surprise, quand j’ai recu ce recueil bilingue de mes poemes : Solstizio. Naturellement j’ai déjà entendu ces nouvelles agréables, de l’apparition du livre par Marinka Dallos, mais je ne savais pas la date précise. Ma surprise alors était profonde, d’autant plus que la typographie et en générale l’exterieur du livre est tres elegant.

Quant a la présentation du livre a l’Académie de la Hongrie : j’espère bien que ma condition physique – qui n’est pas la meilleure – me permettra la présence de ma part tres souhaitée à Rome.⁷⁰

1989 tavaszán három meghívást kapott Nemes Nagy, amelyek közül kettőt egészségi állapota miatt elutasított. Egy áprilisban kelt levélben Jean Gattegno irodalomtörténész

⁶⁵ A hattyúk között felismeri a magáét? Mindenesetre emlékeztetik Önt Belgiumra, ahova reméljük, hogy hamarosan visszatér. André és én még mindig budapesti tartózkodásunk hatása alatt állunk. Milyen szép utat és jó találkozásokat éltünk át.

⁶⁶ Az első brugges-i utazásról: NEMES NAGY Ágnes, *64 hattyú*, i. m., 5–8. A második utazásról és a hattyúkról: NEMES NAGY Ágnes, *Brüsszeli út, 1977*, i. m., 165.

⁶⁷ NEMESKÉRI Luca, *Hidak, fasorok, morzejelek – Nemes Nagy Ágnes 64 hattyú című esszéjéről = Leírás és értelmezés: Újholdas szerzők a hagyományvá válás közben*, szerk. BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, Bp., Ráció, 2016, 37–48.

⁶⁸ Ádám Péter 2017. január 25-én kelt levele szerint.

⁶⁹ NEMES NAGY, Ágnes, *Solstizio*, traduzione di Marinka DALLOS e Jole TOGNELLI, Roma, Edizioni Empiria, 1988, 177. Kétnyelvű kiadás. Eredeti cím: *Napforduló*, Bp., Magvető, 1967.

⁷⁰ Nagyon meglepődtem, amikor kézbe vettem verseimnek ezt a kétnyelvű kiadását: Solstizio. Természetesen hallottam a könyv megjelenéséről Dallos Marinkától, de nem tudtam pontos időpontját. Csodálkozásom annál is nagyobb, mivel a tipográfia, és a könyv egésze nagyon elegáns.

Ami a könyv Magyar Akadémián való bemutatását illeti: remélem, hogy fizikai állapotom – ami nem a legjobb – lehetővé teszi jelenlétemet Rómában.

és művelődésszervező a magyar irodalmat bemutató, kétnapos párizsi rendezvényre hívta (PIM V.5866/262). Májusban a Bernard Noël és Rémy Hourcade által 1983-ban megalapított Royaumont irodalmi központ (Centre littéraire de Royaumont) hívta Nemes Nagyot, hogy Csordás Jánossal együtt vegyen részt egy műfordító szemináriumon júniusban (PIM V.5866/135/1). Júniusban Marie-Pierre de Gerando-Teleki-Brunszvik a családja által a martonvásári Beethoven múzeumnak ajándékozandó festmény átadására hívta a költőt, amely során Nemes Nagy egyik versét is szándékozott felolvasni (PIM V.5866/149/1). A levél melléklete két újságkivágat az eseményről, de ezek nem említik Nemes Nagy versének elhangzását.⁷¹ A három meghívás közül a költő csak a középsőt fogadta el, a másik kettőről egészségi állapotára hivatkozva kimentette magát.⁷² Royaumont-i tartózkodásáról Bernard Vargaftig költő novemberi levele tudósít (PIM V.5866/135/2):

J'écoute vos poèmes changer de mots dans mon corps. C'est terrible. Car je change moi aussi, comme vos poèmes, et de mots, et de syntaxe et de silence. Je me souviens que vous m'appreniez le nom des arbres en hongrois et en français. Je me souviens de votre silence quelquefois. Je sais que ce silence là, vous l'avez brisé ! Et que l'autre silence, celui que vous aimez, n'en est que plus grand, plus beau. Vous l'aviez emmené à Royaumont.⁷³

Néhány levelet nem tudtam datálni és elhelyezni a levelezésben. Ilyen Lisetta Morpurgoé, aki mintegy tíz alkalommal járt Budapesten, és Jékely Zoltán révén ismerkedett meg Nemes Naggyal.⁷⁴ Egyik budapesti útja után írt levelet Milánóból: elnézést kér, hogy nem tudott már elköszönni indulása előtt (PIM V.5866/269).

Egy másik, nem datálható levél Nemes Nagy Ágnes levélfogalmazványa Carlos de Raditzkynak, amelyben megköszöni versfordítását (PIM V.5866/56/8):

Je suis loin de l'<imagination> illusion que je puisse juger les nuances d'une adaptation en français, mais il me semble, que vous n'êtes pas seulement l'adaptateur du thème (comme on dit à l'école), mais vous avez retrouvé et traduit le ton de ce poème, <dont> que je <donnerais> nommerais <volontièrement> par le nom : une chanson phantasmatique (si on peut le dire en français). Je connais assez bien les difficultés de la traduction du hongrois en français, que je puisse apprécier votre « fidélité à la forme » - les rimes, <le rythme> par exemple. En généralement je ne suis pas contre le vers libre dans cette relation franco-hongroise ; <je sais> j'ai appris déjà très bien, que les formes rimées (qui sont tout à fait naturelles en notre

⁷¹ ZÁGONI Erzsébet, *A magyar-francia kapcsolatok tündöklő fejezete: A festmény, amely egy darab a lelkünkéből*; F.S.: *Két hazának gyermekei*, Hazai Tükör; HORNYÁK Mária, *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár*, Martonvásár, MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet, 1993, 59.

⁷² 1989. júniusi utazásról: NEMES NAGY Ágnes, *Útinaplók (Bécs, Zürich, Párizs)*, Holmi, 22(2010), 8. sz., 963–964 (946–964).

⁷³ Hallgatom a verseit, amint szavanként átváltoznak a testemben. Ez szörnyű. Mert én magam is átváltozom, mint a versei, szavakká, mondatokká, csönddé. Emlékszem, ahogy megtanította nekem a fák neveit magyarul és franciául. Emlékszem a csöndjére néha. Tudom, hogy megtörte ezt a csöndet. És a másik csönd, amelyet szeretett, sokkal nagyobb, sokkal szebb. Elhozta ezt a csöndet Royaumont-ba.

⁷⁴ PÉTERFY Sarolt, „...la plus grande amie et amitié...”: *Jékely Zoltán és Lisa Morpurgo barátsága*, *Irodalomismeret*, 26(2015), 4. sz., 105 (100–111).

langue très spéciale) peuvent vieillir les poèmes modernes en français. Mais dans ce cas-là peut-être la forme « chansonnesque » peut caractériser cet état de conscience <entre des extrémités> qui se balance extrémiste, et qui est quand-même « consolant ».⁷⁵

Nemes Nagy feltehetően 1965-ben a Knokke-le-Zoute-i Nemzetközi Költészeti Biennálén ismerkedhetett meg a belga költővel, majd 1966-ban ismét találkoztak a budapesti nemzetközi költő találkozón, amelynek szervezésében Nemes Nagy aktívan részt vett, valamint az 1977-es brüsszeli úton is találkoztak.⁷⁶

3. Összegzés

A levelek nyomán számos részlettel gazdagodtak Nemes Nagy francia és frankofón kapcsolatairól való ismeretek. Az eddig ismert naplók és a levelek kiegészítik egymást: a naplók napról napra tudósító részletes feljegyzéseihez képest a levelek szinte lakonikusnak, tárgyilagosak hatnak: az utazást előkészítő munkáról és az ott tartózkodás során szerzett kapcsolatok fennmaradásáról vagy elhalásáról értesülünk belőlük. A ma is élő francia költők visszaemlékezéseikkel tovább pontosítják a levelekből megismert adatokat.

Nemes Nagy Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött francia nyelvű levelezése alapján megállapítható, hogy a költőnek Anne Anty-val volt a leghosszabb ideig tartó (1965–1987) és legterjedelmesebb levelezése. Majdnem ugyanilyen intenzív, de rövidebb ideig tartó levelezésben állt André Frénaud-val (1962–1970), Paul Chaulot-val (1964–1969) és Pierre Emmanuellel (1964–1975). E négy személlyel való barátságát a sok személyes találkozás és a műfordításokban megnyilvánuló munkakapcsolat erősítette. Irodalmi alkotásokban is megnyilvánuló direkt kapcsolat Paul Chaulot-val jött létre. Ennek oka a két művész rokon költői világában, valamint egymás nyelvére és kultúrájára való fogékonyságában gyökerezik.

A levelezésnek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából is vannak tanulságai. Nemes Nagy magas szintű francia nyelvtudása és műveltsége alapvetően meghatározta műveinek külföldi befogadását. Ez a franciás műveltség adta

⁷⁵ Megkaptam „Mesterségemhez” c. verssem Ön által készített fordítását (Tímár György küldte el nekem). És most zavarban vagyok: hogyan tudnám megköszönni nemcsak a fordítást, hanem a tudatos gondosságát, amelyet minden sorból kiérzek.

Távol vagyok annak az illúziójától, hogy egy francia adaptáció minden nüanszát megítéljem, de úgy tűnik számomra, hogy nemcsak a témát adaptálta (ahogy az iskolában mondják), de megtalálta és lefordította a vers hangulatát is: egy fantáziadalt (ha lehet így mondani franciául). Jól ismeret a magyarról franciára való fordítás nehézségeit ahhoz, hogy értékeljem az ön „formához való hűség”-ét, a rimeket például. Általában nem vagyok a szabadvers ellen ebben a francia-magyar viszonylatban; már jól megtanultam, hogy a rimes formák (amelyek teljesen természetesek a mi speciális nyelvünkön) archaikussá teszik a modern francia verseket. De ebben az esetben talán a „dalszerű” forma jellemezheti ezt a tudatállapotot, ami a végletek között egyensúlyoz, és ami ugyanakkor „vigasztaló”. A dalszerű versekről lásd HERNÁDI Mária, *Nemes Nagy Ágnes dalszerű versei = Leírás és értelmezés*, i. m., 49–65.

⁷⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Brüsszeli út*, 1977, i. m., 165, 126. lábjegyzet.

meg a lehetőséget arra, hogy a második világháború után bemutathassa az Újhold körét a külföldi érdeklődőnek. Az 1950-es években látszólag szunnyadó külföldi irodalmi kapcsolatokat főként Gara László kitartó erőfeszítései újították meg: mintegy ötven francia költő bevonásával megvalósította az antológiát, amelyben a francia költők nyelvük verselési adottságai és saját tehetségük, invenciójuk szerint egy kötetnyi magyar költeményt franciára fordítottak. A részt vevő francia költőket annyira fellelkesítette a magyar irodalom fordítások általi felfedezése, hogy személyesen is meg akartak ismerkedni kortárs magyar költőkkel. A magyar költők pedig viszonzásul elkezdték a francia költők műveit magyarra fordítani.

Nemes Nagy bekapcsolódott a Gara által kialakított kapcsolatrendszerbe. A kölcsönösségen alapuló műfordítások révén jobban megismerték egymást a francia és magyar költők. Gara szervező, irányító tevékenysége nyomán virágzó, kétoldalú kapcsolatok fejlődtek ki, amelyek konkrét fordítói munkák nyomán személyes barátságokká formálódtak. Ezek a barátságok jóval túlnyúltak Gara életén, és mintegy két évtizedre meghatározták a francia–magyar irodalmi kapcsolatokat. Gara mellett és után többek között Kovács Veronika, Tímár György és Tóth Judit munkálkodtak a magyar irodalom franciaországi megismertetésének ügyén, nélkülük ezek a kapcsolatok elhaltak volna.

Fényképek

1–2. kép: 1970. november 30.
Írószövetség, Paul Chaulot emlékülés:
Illyés Gyula, Chaulot-né, Jean Rousselot, Nemes Nagy Ágnes, Hubay Miklós